

**LEKSIK-SEMANTIK MAYDONDA MAKON YASOVCHI AFFIKSLARNING
O'ZBEK VA INGLIZ TILIDAGI TARJIMALARI.****Nizomova Nargizaxon Alievna***Farg'ona Davlat Universiteti, Magistratura talabasi
Lingvistika yo'nalishi.***Sotvoldieva Xilola Musinovna***Farg'ona Davlat Universiteti, Gumanitar yo'nalishlar bo'yicha Chet tillarni o'qitish
kafedra Mudiri*

Muayyan til leksikasida bo'lgani kabi, uning terminologik tizimida ham o'z va o'zlashgan qatlam farqlanadi. Bu holat terminologik qatlamlar ijtimoiy ongda alohida-alohida tizimlar sifatida mavjud bo'lmasa-da, ammo ularning o'zaro variativ, sinonimik, omonimik, qolaversa, paronimik munosabatlarda ekanligi, shu bilan birgalikda, leksik, stilistik va frazeologik terminlarga qo'yiladigan aniqlik talabi, ayniqsa, termin o'zlashtirishning umumiste'mol leksikadan farqli ravishda ko'pincha subektiv va individual xarakterga egaligi kabi qator muammolar mavjudligini ko'rsatadi.

Bu esa o'zlashmalarning shakliy, ma'noviy va grammatik xususiyatlarida ba'zan soxtaliklar vujudga kelishiga, chalkashlik, noaniqlik va boshqa salbiy holatlar yuz berishiga ham sabab bo'ladi.

Shuning uchun bu holatlarni jiddiy tadqiq qilish, vujudga kelgan muammolarni hal etish, terminologik mukammallikka erishish katta ahamiyatga ega. Leksik birlik bu- narsa, hodisalar, ularning belgilari va boshqalarni bildiradigan so'z, so'z birikmasi yoki tilning boshqa birligidir. Leksik birlik semantik birlik, so'zlarning bir so'z yoki ibora orqali ifodalangan sodda yoki murakkab tushuncha bo'lib, bu birlikning ma'nosini o'zgartirmasdan, hech biridan voz kechib bo'lmaydi.

So'zlarning biror maqsadda to'planib, tartibga solingan yig'indisi lug'at deyiladi. Lug'at tuzishning nazariy va amaliy tamoyillari haqidagi soha leksikografiya (grekcha lexicon - lug'at va grapho - yozaman) deyiladi.

Lug'at tuzuvchi mutaxassislar leksikograflar deyiladi. Lug'at tuzish tamoyillari va metodikasini ishlab chiqish, leksikograflar ishini tashkil qilish, lug'at tuzish uchun asos bo'ladigan kartotekalar tuzish, ularni sistemalashtirish va saqlash leksikografiyaning vazifasidir.

Lug'at - so'z xazinasi, undan o'rinli va maqsadga muvofiq foydalanish inson bilimini kengaytirish, lug'at boyligini oshirishda hamda fikrni to'g'ri va ravon ifodalashda muhim omildir. XX asrning ikkinchi yarmi XI asr boshlarida o'zbek va ingliz lug'atlarini o'rganishga yondashuvlar muammolarni hal qilishda biz tanlagan uchta sohada aks ettirilgan. Agar lug'atlar ma'lum darajada konservativ bo'lsa, ular o'ziga hos kamchiliklarini va qadr-qimmatini belgilaydi.

Chunki I.R.Galperin yozganidek, "leksikografiya hamma narsani o'z ichiga olishi kerak, u o'z qudratini, qadrini va nutqda qo'llanish qobiliyatini yo'qotmagan tilda yashaydi, shuningdek, so'nggi paytlarda tug'ilgan, hayotiy va barqaror bo'lib chiqqan barcha yangi narsalarni aks ettira oladi." Talaffuz lug'atlari yozishda qat'iy bo'lmagan, ammo talaffuzda namoyon bo'ladigan morfologik o'zgaruvchanlik darajasining mavjudligini ko'rish mumkin.

Talaffuzda yozma ravishda standart sifatida belgilangan bir qator fe'llar o'zgaruvchan paradigmatic dizayndagi fe'llar bo'lib chiqadi.

Misol uchun, *leaned* /lent/ и /li:nd/, *leaped* - /lept/ и /li:pt/, *learned* - /lə:nt/ и /lə:nd/, *dreamed* - /dremt/, /drempt/ и /drɪ:md/ talaffuz qilinishi mumkin. Talaffuz lug'atlarini tahlil qilish jarayonida leksik birliklarning nostandart paradigma shakllari mavjudligini yaqqol ko'rish mumkin. Chunki nostandart orfografik shakllar faqat “nostandart” deb talaffuz qilinadi va standart orfografik shakllar ingliz tilida ikkita (yoki undan ko'p) “standart” va “nostandart” talaffuz qilinadi.

Ayniqsa Amerika talaffuziga hos ingliz tilida buni yaqqol ko'rish mumkin. Ushbu misollardan ko'rinib turibdiki, dispersiya darajalari mavjud bo'lib, xorijiy tilda so'zlashuvchilar ingliz tilida leksikografik tahlil yordamida aniq topishlari mumkin, chunki bu xususiyat yozma matnlarda o'z aksini topmaydi, balki og'zaki nutqda tahlil qilish mumkin bo'ladi.

Lug'atlarni o'rganish zarur bo'lgan ikkinchi soha - lug'at va semantik tahlil katta va kichik vaqt oralig'ida siljishlar.

Masalan, tarixdan shuni kuzatish mumkinki, turli nashr etilgan yillardagi neologizm lug'atlari va turli nashr etilgan zamonaviy izohli lug'atlarni o'rganish orqali yangi so'zlar va ma'nolarni ishlab chiqishga erishib kelingan.

Ko'rsatilgandek, yangi so'zlar:

1) dastlab lug'atlarda qayd etilgan so'zlar o'z holicha ma'nolarda uzoq vaqt saqlanib qoladi;

2) so'zlar semantik va stilistik jihatdan rivojlanadi;

3) asta-sekin lingvistik periferiyaga o'tish yoki lug'atni tark etishi mumkin;

4) qo'llanishda keskinlikni boshdan kechirgan holda, tilda davom etaveradi, istorizmga aylanadi, shuningdek, metaforik tarzda qayta ko'rib chiqiladi.

XX asrning o'rtalaridan boshlab ingliz neologizmlari lug'atlari, XXI asr boshlarida esa ingliz tilining izohli lug'atlari olindi.

Misol qilib olinsa, “Smog” so'zi 1955 yilda lug'atda neologizm sifatida ro'yxatga olinganligi ko'rsatilgan “Dictionary of New Words” va 2005 yilda ham bir xil qiymatlarni saqlab qoldi (“polluted air that is a mixture of smoke and fog” - 1955 [Ibidem] va “polluted air that is a mixture of smoke and fog” - 2005 asosan quyidagi ma'nolarni berishi tahliliy misollardan ko'rish mumkin. Huddi shu ta'rif: “a form of air pollution that is or looks like a mixture of smoke and fog, especially in cities” jumlasida ham berilgan.

Xuddi shu kabi belgilangan neologizm sifatida 1955 yilda Meri Reyferning lug'atida VIP qisqartmasi misolida ham ko'rsatilgan. So'z shakli, o'zaro bog'langan so'zlarning semantik tuzilishi va ularning nutqda ishlatilishi turli tillarda turlicha ekanligi tarjima jarayonida hisobga olinishi zarur.

Masalan, Vebsterning Ingliz tili uchinchi xalqaro yangi lug'atida “eye” so'zining 20 ta o'zbek tilining izohli lug'atida (2006), esa “ko'z” so'zining muhim ma'nolari ko'rsatilgan.

Ingliz va o'zbek tillarida o'zaro bog'langan so'zlar turli xil yasama so'zlarni hosil qiladi: *eyeglass*, *eye witness*, *eyeful*, *eyeless*, *to close ones eyes*, *up to ones eyes*, *in a pies eye*, *ko'z* - *ko'z qilmoq*, *ko'z olaytirmoq*, *ko'zi ochilmoq*.

Ko'rinib turibdiki, ikki tildagi muvofiq so'zlar ma'noviy, valentlik va qo'llanish ko'lamiga ko'ra o'xshash va farqli jihatlarga ega bo'lishi mumkin ekan.

Leksik ma'no mavhum hodisa bo'lib, uning mohiyati, mundarijasini aniq tasvirlash uzoq yillar davomida muammo bo'lib kelar edi. XX asr tilshunosligining eng muhim yutuqlaridan biri leksik ma'noni uzvlarga parchalab o'rganish usulining kashf etilishi bo'ldi. Bu usul avval komponent analiz metodi deb, keyinchalik semik analiz metodi deb nomlandi (komponent - lot. *componentis* - tarkib toptiruvchi, qatnashuvchi, sema - yunoncha sema - belgi). Leksik ma'noning semalari voqelikka nisbat berib ajratiladi. Bunda semalar keng tushunchadan tor tushunchaga tomon ketma-ket belgilanadi. Masalan, qo'l- leksemasi bosh leksik ma'nosining semalarini ajratishda avval jonli predmet tushunchasi (jonsiz predmetlarga zid qo'yib), keyin kishi tushunchasi (boshqa jonlilarga zid qo'yib) hisobga olinadi; shundan keyin kishi tanasi, kishi tanasining a'zosi semalari belgilanib, so'ngra ta'riflanayotgan a'zo tananing qaysi qismida qanday joylashgani (yelkadan barmoq uchigacha), qanday vazifani bajarishi (ushlash) aniqlanadi; yuqorida sanalgan belgilardan har biri ta'riflanayotgan leksik ma'noning semalari hisoblanadi, leksik ma'no ana shu semalar asosida ta'riflanadi. Yuqorida sanalgan belgilar (semalar) asosida qo'l- leksemasining bosh leksik ma'nosini kishi tanasining yelkadan boshlanib barmoq uchigacha davom etadigan, ushlar vazifasini bajaradigan a'zosi deb ta'rifladik. Bu ta'rifni qo'l- leksemasining shu leksik ma'nosiga "O'zbek tilining izohli lug'atida berilgan ta'rif bilan qiyoslang: lodanning barmoq uchlaridan yelkasigacha bo'lgan qismi, a'zosi. Bu izohli lug'at tuzilgan yillarda leksik ma'no semik tahlil usuli bilan o'rganilmas edi; hozir qayta tuzilayotgan izohli lug'atda leksik ma'nolar semik tahlil asosida ta'riflanishi lozim; shunda oldingi nashrida yo'l qo'yilgan juda ko'p nuqsonlar bartaraf qilinadi. Leksik ma'no tarkibida ajratiladigan semalar ideografik sema deb nomlanadi (yunoncha *idea* - tushuncha, *graphike* - yozuv). Leksik ma'noga ta'rif ideografik semalar asosida tuziladi. Masalan, semik tahlil usuli bilan aka- leksemasining leksik ma'nosi tarkibiga kiruvchi quyidagi ideografik semalar aniqlanadi: a) kishi, b) erkak, v) tug'ishgan (bir ota-onaning farzandi), g) yoshi katta. Ushbu ideografik semalar asosida leksik ma'no ta'rifi quyidagicha tuziladi: bir ota-onaning yoshi boshqalaridan katta erkak farzandi. Ko'rinadiki, leksik ma'no ta'rifiga ideografik semalarni to'liq va aynan kiritish shart emas, ulardan zarur va maqbul tarzda foydalaniladi. Leksik ma'noning ideografik semalarini aniqlashda bevosita voqelikning o'ziga murojaat qilinadi, chunki leksema bilan (leksik ma'no bilan) ma'lum bir voqelik to'g'ridan to'g'ri nomlanadi, ma'lum bir ma'no ham shunday birkiriladi. Ideografik semalarni leksemalarni o'zaro qiyoslab belgilash boshqa maqsadlar bilan (masalan, leksemalarning leksik-semantik guruhlarini o'rganishda) amalga oshiriladi (Bu to'g'rida keyinroq gapiriladi).

BIBLIOGRAFIYA:

1. Zuparova, S., Shegay, A., & Orazova, F. (2020). Approaches to Learning English as the Source of All. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(5).
2. Maqola "O'zbek Va Ingliz Tillarida Leksikografiyaning Leksiksemantik Xususiyatlari" <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbek-va-ingliz-tillarida-leksikografiyaning-leksiksemantik-xususiyatlari>
3. Internet sayti: <http://en.m.wikipedia.org>